

mgr Małgorzata Papier

absolwentka Uniwersytetu Rzeszowskiego

DZIAŁANIA PROFILAKTYCZNE W PRACY SOCJALNEJ

PREVENTIVE ACTIVITIES IN SOCIAL WORK

Streszczenie

Celem pracy jest ukazanie znaczenia profilaktyki w rozwiązywaniu aktualnych problemów społecznych. W części pierwszej zdefiniowano pojęcie profilaktyki, zwrócono także uwagę na genezę działań zapobiegawczych w kontekście pedagogiki społecznej. W kolejnych punktach opisana została specyfika pracy socjalnej, jej miejsca w pedagogice społecznej, a także znaczenie profilaktyki społecznej dla zapobiegania zjawiskom patologii społecznej. Praca ta sygnalizuje rosnące znaczenie zapobiegania w działaniach pracy socjalnej, wskazuje także na wspólny przedmiot działań.

Słowa kluczowe: profilaktyka, praca socjalna, problemy społeczne.

Abstract

The main purpose of this lecture is to show the importance of prevention in order to solve current social problems. In the first part you will find the definition of prevention, the origins of preventive activities in the context of social pedagogics. In the next parts there was presented social work and the importance of social prevention against social pathology occurrence. This lecture signals the increase of importance for all preventive activities in social work methodology.

Key words: prevention, social work, social problems.

Wprowadzenie

Współcześnie zauważyć możemy wzrost działań profilaktycznych przejawiający się w wielu dziedzinach naszego życia. Początkowo działania zapobiegawcze stosowano głównie w medycynie, stopniowo jednak przenoszono je na grunt zadań społecznych, tj. wychowanie dzieci, młodzieży, pedagogika dorosłych. Proces ten związany był z zaobserwowaniem pozytywnych efektów działań zapobiegawczych w medycynie, także przeświadczeniem o większej skuteczności działań uprzedzających. Wyraźny rozwój działań profilaktycznych w edukacji nastąpił po transformacji społecznej w 1989 r. w związku z przeobrażeniami gospodarczymi, zmianami społecznymi, powodującymi nasilenie się zachowań ryzykownych, a więc patologii życia społecznego. Obecny wzrost organizacji społecznych, realizujących idee wychowania społecznego, skutkuje stopniowym włączaniem obywateli w wychowanie, tworzeniem sytuacji wspierających prawidłowe postawy wychowawcze.

Działania pracy socjalnej zorientowane są na udzielanie pomocy osobom potrzebującym w sytuacji, gdy nie mogą oni samodzielnie sprostać wymogom życia. Wraz ze zmianami społecznymi zauważyć można także stopniowy rozwój sposobów, jakimi posługuje się pracownik socjalny, do których należą oprócz pomocy finansowej organizowanie wsparcia, wskazywanie wzorców społecznych. Dodatkowym zadaniem dla pracownika socjalnego jest organizowanie społeczności jako całości systemu, współpraca z poszczególnymi instytucjami, realizacja działań profilaktycznych.

W opracowaniu przedstawiona została idea profilaktyki wskazująca na rolę działań uprzedzających w wychowaniu, a także realizacji zadań z zakresu pomocy społecznej. Celem artykułu jest przybliżenie roli profilaktyki w zachowaniu równowagi społecznej, zwrócenie uwagi na efekty działań uprzedzających w niwelowaniu problemów społecznych, a także możliwości wykorzystania profilaktyki w pracy socjalnej. W poniższym tekście termin „profilaktyka” odnosić się będzie do zakresu działań pedagogiki wychowania, profilaktyki zachowań ryzykownych, a także profilaktyki społecznej.

1. Pojęcie i specyfika działań profilaktycznych

Wyjaśniając pojęcie profilaktyki, należy wskazać obszar działania, których dotyczyć będą czynności prewencyjne. Literatura wskazuje na potrzebę definiowania profilaktyki w różnych aspektach, tj. medycznym, pedagogicznym, a także społecznym. W odbiorze potocznym słowo „profilaktyka” rozumiane jest głównie w kontekście medycznym: „działania i środki stosowane w celu zapobiegania chorobom, ogólnie stosowanie różnych środków zapobiegawczych w celu niedopuszczenia do wypadków, uszkodzeń, katastrof”¹. Według *Słownika wyrazów obcych* słowo to pochodzi z języka greckiego, tj. *prophylaktikos* – „zapobiegawczy”. Jest ono złożone z dwóch oddzielnych wyrazów greckich „pro” (przed) oraz „phylassein” (strzec, chronić)². W ujęciu pedagogiki profilaktyka rozumiana jest jako „zapobieganie powstawaniu u dzieci niepożądanych przyzwyczajęń i postaw”³. W *Encyklopedii pedagogicznej XXI w.* pojęcie profilaktyki wyjaśnione jest już w kontekście szerszym, nie tylko wychowawczym, tj. profilaktyka obejmuje swym zasięgiem wszystkie działania mające na celu zapobieganie pojawianiu się, czy też rozwojowi niepożądanych zdarzeń⁴.

Należy zauważyć, iż profilaktyka to nie tylko powstrzymywanie negatywnych zjawisk, to także wszystkie działania wychowawcze podejmowane niezależnie od osób je realizujących, a także miejsca działania. Wincenty Okoń zwraca

¹ E. Sobol (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1995, s. 707.

² W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1994, s. 412.

³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998, s. 316.

⁴ T. Pilch, *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, t. IV, Warszawa 2005, s. 943.

ca uwagę, iż każde pożądane działanie pedagogiczne jest jednocześnie profilaktyką, ponieważ poprzez wytwarzanie wartościowych, pozytywnych cech zapobiega ono powstawaniu czy utrwalaniu cech niepożądanych⁵.

Celem działań profilaktycznych jest więc przeciwdziałanie negatywnym zachowaniom, zjawiskom stanowiącym zagrożenie dla prawidłowego rozwoju. Prawdopodobieństwo ich wystąpienia w przyszłości zmniejszyć powinny podejmowane działania, które jednocześnie utrzymują obecny, prawidłowy stan rzeczy.

Pojęcie „profilaktyka” w literaturze jest też zamiennie stosowane z takimi określeniami, jak: przeciwdziałanie, zapobieganie, ochrona, prewencja. Zarówno przeciwdziałanie, jak i zapobieganie odnosi się do ryzykownych, a więc niepożądanych zachowań występujących u danej osoby, grupy, także negatywnych czynników istniejących w środowisku, natomiast ochrona skierowana jest na utrwalenie pozytywnego stanu, społecznie akceptowanego postępowania jednostki, grup czy całych społeczności. Termin „prewencja” jest trudny do zdefiniowania ze względu na jego złożoność, stosowany jest przede wszystkim w odniesieniu do działań z zakresu prawa. Według *Słownika języka polskiego* oznacza on „zapobieganie czemuś, zwłaszcza przestępstwom”⁶, natomiast w ujęciu pedagogiki specjalnej prewencja to „działania prozdrowotne, opiekuńcze i edukacyjne, a w jej zainteresowaniu jest zapobieganie uszkodzeniom fizycznym, dysfunkcjom intelektualnym; obejmuje też działania zapobiegające trwałym uszkodzeniom funkcjonalnym lub trwałej niepełnosprawności”⁷. W opisie działań profilaktycznych realizowanych w środowiskach lokalnych często zamiennie stosuje się pojęcie profilaktyki oraz prewencji. Należy jednak zauważyć, iż większy zakres treści posiada profilaktyka, natomiast prewencja stosowana jest głównie w odniesieniu do prawnych aspektów funkcjonowania jednostki w społeczeństwie.

Geneza działań profilaktycznych związana jest z praktyką pedagogiki społecznej, która zajmowała się społecznymi uwarunkowaniami funkcjonowania człowieka, a więc poszukiwaniem czynników środowiskowych mających wpływ na prawidłowy rozwój człowieka. Praktyka działań pedagogiki społecznej wyznacza więc pierwszą koncepcję profilaktyki – profilaktykę społeczną. Pojmowana była ona jako dziedzina z pogranicza nauk, łącząca w sobie zagadnienia pedagogiki, medycyny, polityki społecznej oraz opieki socjalnej. Prekursorem była Helena Radlińska, która dążyła do wskazania źródła przejawów negatywnych zachowań młodzieży, wskazując na znaczenie otoczenia społecznego. Rozwój człowieka zawsze zależny jest od bodźców istniejących w jego otoczeniu, tj. środowisku lokalnym⁸. Profilaktyka społeczna miała na celu ukazywać

⁵ W. Okoń, *Nowy słownik...*, s. 333.

⁶ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2002, s. 880.

⁷ W. Dykcik, *Tendencje rozwojowe pedagogiki specjalnej w zakresie opieki, edukacji i rehabilitacji* [w:] *Pedagogika specjalna*, red. W. Dykcik, Poznań 1997, s. 88.

⁸ T. Pilch, *Encyklopedia...*, s. 412.

wzajemne powiązania środowiska wychowawczego z czynnikami ryzyka, które utrudniały prawidłowy rozwój, tak by móc dobrać odpowiednie działania o charakterze zapobiegawczym⁹. Kolejny etap rozwoju profilaktyki wyznacza koncepcja profilaktyki wychowawczej. Koncentrowała się ona wokół wychowania jako środka prewencyjnego, wskazując przede wszystkim na znaczenie wsparcia rozwoju jednostki. Jej działania dotyczyły zarówno zapobiegania mogącym się pojawić zagrożeniom (profilaktyka uprzedzająca), jak i tym zachowaniom negatywnym, których pierwsze objawy są już obserwowalne (profilaktyka objawowa). Profilaktyką ujmującą jednocześnie doświadczenia przedstawicieli poprzednich stanowisk jest profilaktyka społeczno-wychowawcza, opracowana przez Irenę Lepalczyk oraz Ewę Marynowicz-Hetkę. Sukces działań profilaktycznych warunkowany jest tutaj przez równoczesne prowadzenie pracy wychowawczej z jednostką, a także jej najbliższym otoczeniem. Istotna jest również analiza środowiska społecznego, jego cech, a więc stosunku istniejących czynników wspierających postulowane zachowania do czynników zagrażających im¹⁰.

Wskazane jest wyjaśnienie pojęć czynników chroniących oraz czynników zagrażających, a także zachowań ryzykownych, którym przeciwdziała profilaktyka. Terminem zachowań ryzykownych określa się wszystkie działania niosące ze sobą ryzyko negatywnych konsekwencji dla zdrowia fizycznego, psychicznego i społecznego jednostki¹¹. Wskazanie zachowań ryzykownych w podejmowanych działaniach profilaktycznych zależne jest od typu zagrożeń, których wystąpieniu przeciwdziałać ma profilaktyka.

Zasadniczym celem profilaktyki jest przeciwdziałanie problemom poszczególnych osób, realizowane przy wykorzystaniu ich możliwości, a także czynników wspierających, tkwiących w otoczeniu. Czynniki chroniące dążą do zwiększenia odporności jednostki na negatywne wzorce czy zachowania. Istotne jest prawidłowe ich rozpoznanie, ponieważ w znaczący sposób wpływają one na powodzenie prowadzonych działań profilaktycznych. W dostępnych badaniach zaobserwować można stałą grupę czynników chroniących, m.in. silna więź emocjonalna z rodziną, zainteresowanie nauką szkolną, pracą zawodową, regularne praktyki religijne, poszanowanie dla obowiązujących norm, wartości oraz przynależność do pozytywnej grupy społecznej.

Zachowania określane mianem czynników ryzyka sprzyjają powstawaniu zachowań ryzykownych, niezgodnych z obowiązującymi normami, m.in. są to złe warunki mieszkaniowe, ekonomiczno-społeczne, stres psychiczny, zagrożenie wpływem negatywnych wzorców moralnych¹². Badania wskazują, iż różne zachowania ryzykowne warunkowane są przez tę samą grupę czynników ryzy-

⁹ H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1961, s. 370.

¹⁰ T. Pilch, *Encyklopedia...*, s. 944–945.

¹¹ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki*, Warszawa 2002, s. 11.

¹² Z.B. Gaś, *Profilaktyka uzależnień*, Warszawa 1992, s. 13.

ka¹³. Analizując równoważność wskazanych czynników, należy zauważyć, iż istnienie czynników chroniących nie stanowi bariery ograniczającej występowanie zachowań ryzykownych. Jednocześnie współwystępowanie kilku czynników ryzyka wpływa na wzrost podejmowanych zachowań problemowych. W badaniach wskazuje się, że różne zachowania ryzykowne warunkowane są przez tę samą grupę czynników ryzyka. Tak więc profilaktyka skierowana wobec poszczególnych problemów społecznych realizowana być powinna ze szczególnym uwzględnieniem nie tylko cech jednostki, rodziny, ale także z docenieniem potencjału tkwiącego w środowisku społecznym. Celem szeroko pojętej profilaktyki jest eliminacja czynników ryzyka przy jednoczesnym wzmacnianiu czynników chroniących. W powyższej definicji dostrzec możemy także odniesienie do historycznych koncepcji profilaktyki poprzez uwzględnienie zarówno znaczenia środowiska, jak i wychowania w szeroko pojętej profilaktyce¹⁴.

Ważne jest określenie problemów społecznych, którym należy przeciwdziałać, specyfiki przejawianych zachowań patologicznych, a także ustalenie i zidentyfikowanie czynników chroniących, tj. instytucji, osób, które stanowić będą wsparcie dla prowadzonych działań.

Profilaktyka społeczna w ścisły sposób związana jest więc z pedagogiką społeczną, gdyż zapobiega wystąpieniu niepożądanych zjawisk w życiu człowieka. Pedagogika społeczna z kolei wskazuje na społeczne uwarunkowania regulujące prawidłowe funkcjonowanie jednostki. W kontekście niniejszych rozważań wskazane jest przybliżenie znaczenia profilaktyki w działaniach pracy socjalnej. Wymienione zagadnienia związane są z problematyką środowiska człowieka, jego wpływu na życie jednostki, a także możliwości rozwoju społecznego. Profilaktyka zajmuje się powstrzymywaniem pojawiania się negatywnych zachowań społecznych, tak by zmniejszyć potrzebę działania pomocy społecznej, pracy socjalnej.

2. Praca socjalna w perspektywie pedagogiki społecznej

Określając przedmiot badań pracy socjalnej, należy wskazać zakres pedagogiki społecznej opisującej relacje człowieka ze społeczeństwem. W *Encyklopedii pedagogicznej XXI w.* podkreśla się wspierający charakter pedagogiki społecznej dla wychowania, tj. „traktowanie elementów środowiska życia jako potencjalnych bądź aktualnych podmiotów wychowania i czynników rozwoju człowieka w różnych fazach jego egzystencji”¹⁵. Wskazuje także na możliwość wykorzystania elementów otaczającej rzeczywistości – czynników społecznych, przyrod-

¹³ J. Szymańska, *Programy...*, s. 16.

¹⁴ P. Piotrowski, K. Zajączkowski, *Profilaktyka w gimnazjum. Projektowanie, realizacja i ewaluacja programu*, Kraków 2003, s. 45.

¹⁵ T. Pilch, *Encyklopedia...*, s. 264.

niczych, techniczno-cywilizacyjnych, kulturowych do tworzenia warunków sprzyjających aktualnie akceptowanym kierunkom wychowania. Pedagogika społeczna odwołuje się do socjologicznej tezy, iż wychowanie jest funkcją społeczną, a poszczególne jednostki tworzą związek grup społecznych¹⁶.

Pedagogika społeczna jest nie tylko nauką, ale także działaniem praktycznym, zajmującym się istniejącą relacją pomiędzy jednostką a społeczeństwem¹⁷. Przedmiotem działań pedagogiki społecznej w ujęciu H. Radlińskiej jest „zainteresowanie wzajemnym stosunkiem jednostki i środowiska, wpływem warunków bytu i kręgu kultury na człowieka w różnych fazach jego życia, wpływem ludzi na zapewnienie bytu wartościom przez ich przyjęcie i krzewienie oraz przetwarzanie środowisk siłami człowieka w imię ideału”¹⁸. Autorka zwracała szczególną uwagę w swoich pracach na edukację, używając pojęcia „praca oświatowa”, wskazywała, iż jest ona zależna od działań politycznych, ekonomicznych oraz społecznych. Istotne z punktu widzenia oświaty, rozwoju społeczeństwa jest postulowane przez H. Radlińską „udostępnianie” obejmujące równy dostęp do pracy, edukacji, dóbr kultury dla każdego dziecka, osoby dorosłej. To właśnie powszechny dostęp do szkół, instytucji kulturalnych, społecznych według H. Radlińskiej stanowił rozwiązanie problemów indywidualnych osób, grup. Konsekwentnie unikała ostatecznego sformułowania pojęcia pedagogiki społecznej, wskazując na nieustanny jej rozwój¹⁹.

W podręczniku Ryszarda Wroczyńskiego *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej* znajdziemy wyjaśnienie pedagogiki społecznej jako nauki o środowiskowych uwarunkowaniach procesów wychowawczych i problemów wychowania poza szkołą²⁰. Pojęcie R. Wroczyńskiego ma węższy zasięg, akcentuje on głównie działanie pedagogiki społecznej w kontekście problemów szkolnych. H. Radlińska traktuje wychowanie jako rozwój człowieka mający miejsce przez całe życie. W koncepcjach obu badaczy wskazuje się na istnienie ważnych dla wychowania, rozwoju człowieka czynników środowiskowych. W ujęciu H. Radlińskiej szczególnie silnie akcentowane są tzw. siły społeczne (jednostkowe lub zbiorowe) rozumiane jako możliwości samodzielnego przezwyciężania pojawiających się trudności, przy niewielkim wsparciu profesjonalistów²¹.

W ujęciu pedagogiki społecznej jednostka rozumiana jest jako swoistego rodzaju centrum istniejących relacji społecznych, to od jej zachowania wobec uznanych norm czy wartości uzależnione jest postrzeganie stosunków łączących ją z poszczególnymi ludźmi, grupami, instytucjami. Pedagogika ta zajmuje się anali-

¹⁶ K. Marzec-Holka, *Pomoc społeczna. Praca socjalna, teoria i praktyka*, t. 1, Bydgoszcz 2003, s. 86.

¹⁷ B. Śliwerski, *Pedagogika*, Gdańsk 2006, s. 3.

¹⁸ H. Radlińska, *Pedagogika...*, s. 361.

¹⁹ T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995, s. 10.

²⁰ Tamże, s. 13.

²¹ Szerzej na ten temat pisze T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna...*, s. 26.

zowaniem podłoża konfliktów społecznych, poszukiwaniem ich rozwiązań, a także ich praktyczną realizacją. Wychowawczy sens pedagogiki społecznej dotyczy więc wskazywania prawidłowych zachowań, określenia uznawanych społecznie norm stanowiących swoistego rodzaju regulatory zachowań międzyludzkich²².

Współcześnie w ramach polityki społecznej środowiska wychowawcze kierują swoje działania ku tworzeniu idei społeczeństwa wychowującego. Realizowane działania mają na celu pobudzenie wszystkich osób tworzących społeczeństwo do przyswojenia wartości moralnych społecznie akceptowanych zachowań²³.

Pedagogika społeczna w literaturze jest też często określana mianem pedagogiki socjalnej zajmującej się osobami i zbiorowościami w różnym wieku, wymagającymi opieki, wsparcia, pomocy w rozwoju oraz instytucjami zajmującymi się realizacją wskazanych działań²⁴. Pomoc, opieka, wsparcie świadczone przez profesjonalistów realizowane jest w ramach funkcjonowania pracy socjalnej. Pracą socjalną zgodnie z ustawą z dnia 12 marca 2004 r. jest „pomoc osobom i rodzinom we wzmacnianiu lub odzyskiwaniu zdolności do funkcjonowania w społeczeństwie poprzez pełnienie odpowiednich ról społecznych oraz tworzenie warunków sprzyjających temu celowi”²⁵. Działania pracy socjalnej należą do grupy zadań społeczno-zawodowych, tak więc jej kształt jako dziedziny wiedzy teoretycznej, wymiar działań praktycznych zależą od koncepcji organizacji życia społecznego, a także dyscyplin naukowych, takich jak: polityka społeczna, pedagogika społeczna, pedagogika, pedagogika socjalna, pedagogika pracy²⁶.

Powstanie pracy socjalnej jako działalności zawodowej związane jest z badaniami prowadzonymi przez przedstawicieli pedagogiki społecznej, dotyczącymi środowiskowych przyczyn trudności rozwojowych dzieci i młodzieży. Wśród prekursorów pracy socjalnej w Polsce wymienić należy Helenę Radlińską i Aleksandra Kamińskiego.

H. Radlińska zajmując się edukacją dzieci, zwróciła uwagę na wpływ środowiska w kontekście odnoszonych przez nie sukcesów i porażek. Badając środowiskowe uwarunkowania człowieka, zainteresowała się możliwością uzyskania poprawy warunków społecznych. Działalność ta obejmować miała nie tylko pracowników-pedagogów społecznych, ale także aktywizować do podjęcia działań osoby potrzebujące pomocy. Tak powstała koncepcja pracy socjalnej H. Radlińskiej, polegająca na zmianie sytuacji człowieka jego siłami, w imię jego ideałów, zbieżnych z oczekiwaniami społecznymi. Praca socjalna według H. Radlińskiej to „rozpoznawanie warunków, w których zachodzi potrzeba ratownictwa, opieki, pomocy i zabezpieczania oraz sposobów odnajdywania sił

²² T. Pilch, *Encyklopedia...*, s. 265.

²³ D. Łalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999, s. 181–182.

²⁴ S. Kawula, *Studia z pedagogiki społecznej*, Olsztyn 1996, s. 72.

²⁵ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004, nr 64, poz. 593, art. 6.

²⁶ E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna*, t. 2, Warszawa 2007, s. 194.

ludzkich i organizowania ich także w celach twórczości życiowej”²⁷. Działalność ta prowadzona przez pracowników socjalnych polegać powinna na uaktywnianiu, mobilizowaniu jednostki, jej możliwości tak, by służyły dobru wspólnemu²⁸. Praca socjalna w ujęciu A. Kamińskiego to wzmacnianie szans rozwojowych ludzi przy ich współudziale poprzez wspomaganie pomyślnego rozwoju oraz zaspokajanie potrzeb socjalno-bytowych, kulturalno-wychowawczych, a także kompensowanie braków biologicznych, społecznych, kulturalnych²⁹. W perspektywie polskiej nauki praca socjalna w trwały sposób związana jest z pedagogiką społeczną poprzez wspólny przedmiot działania, tj. społeczeństwo, warunki środowiskowe funkcjonowania, rozwoju człowieka, a także przedstawicieli. Działania pracy socjalnej traktuje się jako wspomaganie, towarzyszenie aktywności podejmowanej przez jednostkę.

A. Kamiński uważał, iż rolą pedagogiki społecznej jest inspirowanie procesu wychowawczego w środowisku lokalnym, wspieranie działań poszczególnych instytucji wychowawczych³⁰. Akcentowane przez H. Radlińską siły społeczne rozumiane jako jednostkowe lub zbiorowe czynniki funkcjonujące w środowisku na trwałe zostały wpisane w zagadnienia dotyczące pracy socjalnej. Odwołanie do „sił społecznych, sił jednostek” w literaturze zagranicznej określa się mianem „empowerment”. Pojęcie to poruszane jest w kontekście pokonywania problemów społecznych, oznaczające możliwość uzyskania kontroli nad swoim życiem. Zasadniczym celem wzmocnienia jest zwiększenie siły jednostki, a w konsekwencji działania społeczeństwa jako całości³¹.

Praca socjalna stanowi zatem działalność systematyczną, dotyczącą tworzenia wsparcia rozwojowego jednostek, grup, a także całego społeczeństwa. Opisując znaczenie pracy socjalnej jako idei rozwiązywania problemów społecznych, należy wskazać na możliwości praktycznych działań podejmowanych przez pracowników socjalnych.

Działalność pracy socjalnej polega zatem na korygowaniu problemów pojawiających się w związku z nieprawidłowymi relacjami pomiędzy jednostkami a środowiskiem; zapobieganiu pojawienia się niekorzystnych zjawisk w związku z powstałymi dysfunkcjami; dbałości o prawidłowe warunki życia, rozwój jednostek, a także wspieraniu ludzkich możliwości. Tak rozległa definicja działalności pracy socjalnej wskazuje na szeroki zakres zadań dotyczących prewencji, tj. uprzedzania, zapobiegania pojawieniu się wskazanych dysfunkcji czy dalszemu ich rozwojowi.

²⁷ S. Kawula, *Studia...*, s. 73.

²⁸ E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika...*, s. 263.

²⁹ Tamże.

³⁰ E. Kozdrowicz, A. Przecławska (red.), *Absolwent pedagogiki dziś*, Warszawa 2006, s. 47.

³¹ Tamże, s. 265; B. Skoczyńska-Prokopowicz, *Social policy towards a phenomenon of homelessness* [w:] *Edukácia človeka – problémy a výzvy pre 21. stornie*, ed. M. Lukáč, Prešov 2013.

3. Profilaktyka w pracy socjalnej

Profilaktyka w ścisły sposób związana jest z pomocą społeczną, co odzwierciedla wspólna geneza obu nauk – pedagogika społeczna. Również analiza oczekiwanych efektów prowadzonych działań wskazuje na istniejącą zależność, tzn. profilaktyka ma na celu zapobieganie pojawieniu się niekorzystnych zjawisk, tj. zagrożeń. Jeśli zaistnieją, pomocy udziela praca socjalna. Pierwsza ustawa w państwie polskim dotycząca opieki społecznej z 16 grudnia 1923 r. ujmowała profilaktykę w kategoriach pracy socjalnej, tzn. „Opieką społeczną w rozumieniu niniejszej ustawy jest zaspokajanie ze środków publicznych niezbędnych potrzeb życiowych tych osób, które trwale lub chwilowo własnymi środkami materialnymi lub własną pracą uczynić tego nie mogą, jak również zapobieganie wytworzeniu się stanu powyżej określonego”³². Użycie pojęcia „zapobieganie”, a więc bliskoznacznego z terminem „profilaktyka” wskazuje na istotne znaczenie działań uprzedzających w realizacji opieki społecznej.

Praktyka profilaktyki wskazuje na duże znaczenie roli społeczeństwa zarówno jako odbiorcy prowadzonych działań, jak również realizatora. H. Radlińska profilaktykę rozumiała jako „zapobieganie klęskom społecznym i wykojeńcom jednostek”³³, a więc jako działania chroniące przed wystąpieniem zagrożeń w kontekście funkcjonowania indywidualnych osób oraz całych społeczeństw. Profilaktyka społeczna realizowana więc w ramach pracy socjalnej powinna zapobiegać pojawieniu się zjawisk o charakterze patologicznym, ale również zabezpieczać istniejący pozytywny stan rzeczy. Podejmowane działania powinny mieć charakter antypacyjny, tzn. przewidujący w stosunku do wystąpienia niepożądanych stanów³⁴. System społeczny dążąc do utrzymania równowagi w zakresie występowania dysfunkcji, patologii społecznych, akceptuje pewną ilość zaburzeń, które nie przekraczają jednakże zdolności adaptacyjnych zarówno poszczególnych jednostek, jak też społeczeństwa jako całości. W tym celu tworzone są mechanizmy społeczne, a także instytucje dbające o zachowanie względnej równowagi w środowisku. Wśród wskazanych działań społecznych wyróżnić można eliminowanie zaburzeń, wyrównywanie dewiacji, a także ich kompensację³⁵. Na potrzeby profilaktyki wykojeńca społecznego wyróżniono takie działy, jak:

- profilaktyka pobudzająca – w której działania skierowane są na pomoc, uaktywnienie oraz wsparcie pomyślnego rozwoju jednostki,
- profilaktyka hamująca – polegająca na hamowaniu aktywności, w konsekwencji której pojawić się mogą zachowania negatywne³⁶,

³² <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19230920726>

³³ H. Radlińska, *Pedagogika...*, s. 65–68.

³⁴ W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993, s. 631.

³⁵ Tamże.

³⁶ K. Borzucka-Sitkiewicz, K. Kowalczevska-Grabowska, *Profilaktyka społeczna. Aspekty teoretyczno-metodyczne*, Katowice 2013, s. 76.

- profilaktyka objawowa – mająca na celu wczesne wykrycie istnienia zachowań negatywnych w związku z przejawianymi objawami, a także podjęcie działań w celu niedopuszczenia do dalszego rozwoju dysfunkcji,
- profilaktyka uprzedzająca – neutralizująca szkodliwe działanie czynników zwiększających prawdopodobieństwo podjęcia przez jednostkę negatywnych zachowań, ale także zwiększająca odporność osób zagrożonych na czynniki ryzyka,
- profilaktyka powstrzymująca – poprzez różne środki utrudnia się lub uniemożliwia podjęcie decyzji związanej z popełnieniem czynu nagannego,
- profilaktyka kreatywna – skierowana na wzmocnienie form, sposobów zachowań mających charakter pozytywny, prospołeczny, a więc przeciwstawny do istniejących w środowisku czynników ryzyka, tym samym wygłuszając je³⁷.

W środowisku lokalnym szczególnie ważna jest realizacja profilaktyki uniwersalnej, tzn. skierowanej do wszystkich osób w danym środowisku lokalnym. Zajmuje się ona wyposażaniem jednostek w mechanizmy obronne, a także wspieraniem istniejących w środowisku czynników chroniących³⁸.

Główne zadania profilaktyki społecznej to:

- oddziaływanie (opieka socjalna, wszelkiego rodzaju pomoc, wsparcie) na rodzinę zagrożoną patologią,
- pomoc w tworzeniu programów profilaktycznych dla różnych środowisk,
- pomoc w realizacji (również finansowa) programów społecznych oraz ich ewaluacji,
- uświadamianie społeczeństwa o grożących patologiach i konieczności prowadzenia działań profilaktycznych, redukujących skalę zjawisk patologicznych³⁹.

Wskazane pola aktywności pracownika socjalnego dotyczą głównie działań podejmowanych w związku z uprzedzaniem wystąpienia zjawisk patologicznych, jak również zadań związanych z udzielaniem pomocy już po zaistnieniu zachowań negatywnych. Koncentrują się one wówczas wokół minimalizowania odczucia negatywnych skutków przez jednostki. Praca socjalna ma za zadanie zabezpieczać realizację poszczególnych potrzeb jednostek, prowadząc działania profilaktyki ogólnej skierowanej do społeczności lokalnych. Szczególne znaczenie mają warunki środowiskowe mogące sprzyjać marginalizacji jednostki lub też mające charakter wspierający. Pracownik socjalny powinien tworzyć w środowisku warunki sprzyjające prawidłowemu funkcjonowaniu jednostki. W literaturze wskazuje się na duże znaczenie współpracy w pokonywaniu trudności,

³⁷ W.W. Szczęsny, *Zarys resocjalizacji z elementami patologii społecznej i profilaktyki*, Warszawa 2003, s. 205.

³⁸ K. Borzucka-Sitkiewicz, K. Kowalczevska-Grabowska, *Profilaktyka...*, s. 76.

³⁹ Z.B. Gaś, *Profilaktyka w szkole [w:] Profilaktyka w szkole, poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buško, J. Szymańska, Warszawa 2005, s. 17–18.

także tych z kręgu zachowań ryzykownych, a więc wymagających udzielenia pomocy społecznej. Praca socjalna powinna wskazywać możliwości pokonywania zagrożeń, ale także przeciwdziałać im poprzez odkrywanie, wspomaganie nowych rozwiązań⁴⁰. Należy zauważyć, iż pomoc-idea pracy socjalnej może mieć charakter zarówno formalny, jak i nieformalny. W konsekwencji spora część zadań pracy socjalnej pełniona jest przez tzw. trzeci sektor – prywatny, tj. stowarzyszenia, wspólnoty, fundacje.

Praca socjalna zakłada, iż prawidłowe funkcjonowanie w społeczeństwie spójne jest z pełnieniem ról społecznych. Takie ujęcie pracy socjalnej w kontekście podejmowanych działań bliskie jest profilaktyce społecznej, która poprzez szereg działań dąży do usprawnienia funkcjonowania człowieka w otaczającym go systemie. Praca socjalna realizowana jako zaspokajanie potrzeb socjalno-bytowych, kulturalno-wychowawczych polega na pełnieniu określonych zadań przez jednostkę, obowiązków wynikających z jej miejsca w grupie, wspólnocie. Działania te realizowane powinny być poprzez aktywizowanie, stymulowanie, wysuwanie bodźców pozytywnie działających na osoby indywidualne, a także grupy społeczne. Mają one charakter systematyczny, rozwojowy dla społeczeństwa jako zbiorowości indywidualnych osób, o różnych umiejętnościach, cechach, a także potrzebach⁴¹. Działania te spójne są z celami, jakie stawia sobie profilaktyka, tj.:

- rozwijanie umiejętności interpersonalnych, empatycznych, współpracy, komunikowania się oraz rozwiązywania konfliktów;
- rozwijanie umiejętności podejmowania decyzji, rozwiązywania problemów, obejmujących między innymi zdolność do wybierania pozytywnych stylów życia;
- rozwijanie związków z grupą społeczną i poczucia odpowiedzialności za grupę, do której jednostka należy;
- rozwijanie dojrzałej odpowiedzialności jako właściwego wzorca ról do naśladowania przez innych;
- rozwijanie środowiska rodzinnego, społecznego oraz środowiska pracy, które podnosiłyby jakość życia wszystkich jego członków;
- kształtowanie reguł prawnych i publicznych w taki sposób, aby były zgodne z ludzkimi potrzebami i wspierały pozytywne style życia;
- umożliwianie wczesnego rozpoznawania, diagnozowania zagrożeń oraz rozwijania strategii przeciwdziałania bazujących na znajomości przyczyn szkodliwych uwarunkowań⁴².

⁴⁰ W literaturze umiejętność ta nazywana jest „pokonywaniem życia”, B. Smolińska-Theiss, *Źródła pracy socjalnej – od chrześcijańskiego miłosierdzia do liberalnej demokracji*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1994, nr 6, s. 8.

⁴¹ S. Kawula, *Studia...*, s. 71–72.

⁴² Z.B. Gaś, *Profilaktyka uzależnień...*, s. 14.

W szerokim znaczeniu prewencja w pracy socjalnej rozumiana może być jako działania zapobiegawcze podejmowane, by dany problem społeczny się nie pojawił lub też w celu niedopuszczenia do powtórnego zaistnienia go. Prewencja dąży do utrzymania zintegrowanego i dojrzałego funkcjonowania osobowości i stosunków międzyludzkich. Zasadne jest więc dążenie do rozwoju profilaktyki uniwersalnej, stanowiącej podstawę dla dalszych działań o charakterze profilaktycznym. Tak rozumiane działania skierowane wobec całego środowiska nie powodują stygmatyzacji, jednocześnie wyposażają społeczeństwo w nowe umiejętności społeczne, komunikacyjne, a także w wiadomości dotyczące zagrożeń, możliwości zmiany niekorzystnej sytuacji, np. dotyczącej danej grupy mieszkańców. Również realizacja projektów społecznych o charakterze profilaktycznym, obejmujących zarówno w realizacji, jak i działaniu większą grupę osób, powoduje nawiązanie współpracy, współdziałanie. Definiując pracę socjalną w aspekcie społecznym, należy wskazać jej funkcje:

- odnowienie – polegające na wskazaniu i ograniczeniu lub eliminacji tych czynników interakcji powodujących załamanie, naruszenie istniejących stosunków społecznych;
- zapewnienie zasobów – tj. tworzenie, wzbogacanie, poprawianie oraz dążenie do lepszej koordynacji zasobów społecznych, mobilizacji istniejących, niewykorzystanych indywidualnych zdolności w sferze intelektualnej, emocjonalnej i duchowej;
- prewencja – a więc wykrywanie, ograniczanie i eliminacja warunków potencjalnie utrudniających skuteczne funkcjonowanie społeczne⁴³.

Wskazane powyżej działania koncentrują się głównie wokół prawidłowego funkcjonowania społecznego jednostek, tak by to ona decydowała o zapobieganiu zagrożeniom przy wsparciu ze strony środowiska. Pracownik socjalny powinien być zainteresowany zapobieganiem powstawania problemów społecznych, przywróceniem równowagi społecznego funkcjonowania, dążeniem do rozwoju umiejętności samodzielnych klienta, tak by świadomie i z korzyścią dla siebie i społeczeństwa brał udział w życiu wspólnoty⁴⁴.

Na zasadność realizacji profilaktyki w działaniach pracy socjalnej wskazują także sytuacje, w których najczęściej udzielana jest pomoc społeczna osobom potrzebującym – ubóstwo, bezrobocie, przemoc w rodzinie (agresja), bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego (zwłaszcza w rodzinach niepełnych lub wielodzietnych), alkoholizm, narkomania, używanie środków psychoaktywnych. Potwierdzeniem powyższego stwierdzenia są tworzone i realizowane programy profilaktyczne dotyczące zachowań ryzykownych, takich jak nadużywanie alkoholu (inne uzależnienia), bezrobocie, ubóstwo, przemoc.

⁴³ R.A. Skidmore, M.G. Thackeray, *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Warszawa 1996, s. 328.

⁴⁴ Tamże, s. 329.

Profilaktyka realizowana w ramach pracy socjalnej przeciwdziałać będzie aktualnym problemom społecznym, a więc zachowaniom negatywnym z punktu widzenia społeczeństwa, poruszającym większą grupę osób. Pedagodzy społeczni, osoby zajmujące się w pracy zawodowej działalnością profilaktyczną przyjmują, iż przy udziale większej grupy osób możliwe jest skuteczne przeciwdziałanie zagrożeniom⁴⁵. Wśród aktualnych problemów społecznym wymienić można ubóstwo, bezrobocie, przemoc, nadużywanie alkoholu, środków psychoaktywnych, a także eurosieroctwo. Wymienione kwestie społeczne spójne są z sytuacjami osób, którym udzielana jest pomoc społeczna zgodnie z Ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej⁴⁶.

Również ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej wskazuje na znaczenie działań uprzedzających dla skuteczności pomocy społecznej poprzez zapis dotyczący zadań pełnionych przez samorząd gminny wg ustawy, tj. analiza sytuacji rodziny i środowiska rodzinnego oraz przyczyn kryzysu w rodzinie, wzmocnienie roli i funkcji rodziny, rozwijanie umiejętności opiekuńczo-wychowawczych rodziny⁴⁷. Działania te wpisują się w krąg zadań realizowanych w ramach profilaktyki społecznej. Potwierdzeniem słuszności realizacji działań profilaktycznych w pracy socjalnej są także zadania wykonywane przez pracowników socjalnych:

- „pobudzanie społecznej aktywności i inspirowanie działań samopomocowych w zaspokajaniu niezbędnych potrzeb życiowych osób, rodzin, grup i środowisk społecznych;
- współpraca i współdziałanie z innymi specjalistami w celu przeciwdziałania i ograniczania patologii i skutków negatywnych zjawisk społecznych, łagodzenie skutków ubóstwa;
- inicjowanie nowych form pomocy osobom i rodzinom mającym trudną sytuację życiową oraz inspirowanie powołania instytucji świadczących usługi służące poprawie sytuacji takich osób i rodzin;
- współuczestniczenie w inspirowaniu, opracowaniu, wdrożeniu oraz rozwijaniu regionalnych i lokalnych programów pomocy społecznej ukierunkowanych na podniesienie jakości życia”⁴⁸.

Działania te odnoszą się do profilaktyki uniwersalnej – „pomoc w uzyskaniu dla osób będących w trudnej sytuacji życiowej, poradnictwa dotyczącego możliwości rozwiązywania problemów i udzielania pomocy przez instytucje państwowe, samorządowe i organizacje pozarządowe oraz wspieranie w uzyskiwaniu pomocy”, jak też profilaktyki objawowej – „współpraca i współdziałanie

⁴⁵ J. Szymańska, *Programy...*, s. 11.

⁴⁶ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004, nr 64, poz. 593, art. 7.

⁴⁷ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, DzU 2011, nr 149, poz. 887, art. 8.

⁴⁸ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004, nr 64, poz. 593, art. 119.

z innymi specjalistami w celu przeciwdziałania i ograniczania patologii i skutków negatywnych zjawisk społecznych, łagodzenie skutków ubóstwa⁴⁹.

Podsumowanie

Profilaktyka, podobnie jak praca socjalna, skierowana powinna być na wspieranie samodzielności jednostki, procesu kształtowania się dojrzałości do podejmowanych decyzji, ponoszenia odpowiedzialności za nie. Ma nie tylko zapobiegać pojawieniu się zagrożeń, negatywnych zjawisk społecznych, czy niwelować ich zgubny wpływ, ale też stanowić pomoc dla osób, grup w konstruktywnym przezwyciężaniu problemów. Skuteczność działań realizowanych w ramach pomocy społecznej warunkowana jest głównie przez aktywność osób potrzebujących pomocy, stopień podejmowanej przez nich współpracy z pracownikami służb społecznych, a także istniejące czynniki społeczne. Należy również dostrzec znaczenie działań uprzedzających realizowanych w odniesieniu do mogących się pojawić zachowań ryzykownych, a także podejmowanych działań ograniczających negatywne skutki istniejących już problemów społecznych.

Bibliografia

- Borzucka-Sitkiewicz K., Kowalczevska-Grabowska K., *Profilaktyka społeczna. Aspekty teoretyczno-metodyczne*, Katowice 2013.
- Dykcik W., *Tendencje rozwojowe pedagogiki specjalnej w zakresie opieki, edukacji i rehabilitacji* [w:] *Pedagogika specjalna*, red. W. Dykcik, Poznań 1997.
- Gaś Z.B., *Profilaktyka uzależnień*, Warszawa 1992.
- Gaś Z.B., *Profilaktyka w szkole* [w:] *Profilaktyka w szkole, poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buśko, J. Szymańska, Warszawa 2005.
- Kawula S., *Studia z pedagogiki społecznej*, Olsztyn 1996.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1994.
- Kozdrowicz E., Przeclawska A. (red.), *Absolwent pedagogiki dziś*, Warszawa 2006.
- Lalak D., Pilch T. (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
- Marzec-Holka K., *Pomoc społeczna. Praca socjalna, teoria i praktyka*, t. 1, Bydgoszcz 2003.
- Marynowicz-Hetka E. (red.), *Pedagogika społeczna*, t. 2, Warszawa 2007.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998.
- Pilch T., *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, t. IV, Warszawa 2005.
- Pilch T., Lepalczyk I. (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
- Piotrowski P., Zajączkowski K., *Profilaktyka w gimnazjum. Projektowanie, realizacja i ewaluacja programu*, Kraków 2003,
- Pomykało W. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993.

⁴⁹ Tamże.

- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1961.
- Skidmore R.A., Thackeray M.G., *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Warszawa 1996.
- Skoczynska-Prokopowicz B., *Social policy towards a phenomenon of homelessness [w:] Edukacia človeka – problémy a výzvy pre 21. stornie*, ed. M. Lukáč, Prešov 2013.
- Smolińska-Theiss B., *Źródła pracy socjalnej – od chrześcijańskiego miłosierdzia do liberalnej demokracji*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1994, nr 6.
- Sobol E. (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1995.
- Śliwerski B., *Pedagogika*, Gdańsk 2006.
- Szczęsny W.W., *Zarys resocjalizacji z elementami patologii społecznej i profilaktyki*, Warszawa 2003.
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki*, Warszawa 2002.
- Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2002.

Źródła prawa:

- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, DzU 2011, nr 149, poz. 887.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004, nr 64, poz. 593.
- <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19230920726>